

Erika Lalíková

Pamät' a identita (Reflexie textov slovenských a macedónskych autorov)

Memory and Identity (Reflections of texts of Slovak and Macedonian authors)

Abstract: *LALÍKOVÁ, Erika. Memory and Identity (Reflections of texts of Slovak and Macedonian authors).* The paper is an attempt to compare the texts and views on issues of memory and identity of the selected Slovak and Macedonian writers (E. Farkašová, L. Dimkovska, Z. Taneski...). The introduction is going to offer a formulation of the Slovak-Macedonian communication, mostly in the present. The text will attempt to point out similar opinions of Slovak and Macedonian authors and writers. Attention will be focused mostly on reflections of the terms memory and remembering, as well as of the problem of identity, self-identification and the so-called nomadic lifestyle in the postmodern world.

Key words: Slovak-Macedonian relations, memory, remembering, identity, home, otherness

Abstrakt: *LALÍKOVÁ, Erika. Pamät' a identita (Reflexie textov slovenských a macedónskych autorov).* Príspevok je pokusom o komparáciu textov a názorov na problém pamäte a identity vybraných slovenských a macedónskych autoriek a autorov (E. Farkašová, L. Dimkovska, Z. Taneski...). Východiskom bude formulovanie potreby vzájomnej slovensko-macedónskej komunikácie osobitne v súčasnosti. Text sa pokúsi poukázať na zhodné názory slovenských a macedónskych autoriek a autorov. Pozornosť bude zameraná prioritne na reflexiu pojmov pamät' a rozpamätávanie sa, ako aj na reflexiu problému identity, sebaidentifikácie a tzv. nomádstva v tzv. postmodernom svete.

Kľúčové slová: Slovensko-macedónske vzťahy, pamät', rozpamätávanie, identita, domov, inakosť

Dovolím si začať netradične, možno trochu viacej osobne, ako prináleží vedeckej práci. Na jednoduchú otázku: čo vieme na Slovensku o Macedónsku, o jeho histórii, kultúre, literatúre, filozofii... by, myslím, v prevažnej väčšine odpovedí figuroval rozpačitý úsmev, prípadne ticho. Toto drobné, smutné konštatovanie sa mi priamo „núka“ na základe skúsenosti, ktorú mám so svojimi študentmi na odbore filozofia s minianketou na túto konkrétnu otázku. Nevedomosť, ignorancia, nezujem? Napriek tomu, že priebežne (minimálne v kurzoch venovaných dejinám slovenskej filozofie) na macedónske reálie narazíme niekoľkokrát, sprevádzajú nás a dokresľujú množstvo skutočností, ktoré tvoria podložie slovenského kultúrneho dedičstva – nevšímame si ich, ignorujeme ich, nezaujímajú nás. Hneď úvodná prednáška spomínaného kurzu začína reflexiou úlohy solúnskych bratov Konštantína a Metoda, pričom pripomíname vo všeobecnosti ich význam, tak ako pre slovenskú históriu, aj pre dejiny iných slovanských národov, vrátane Macedónska. Toto prostredie dokladáme úryvkami

z diela Klimenta Ochridského – „Život Konštantína“. Informácia, že išlo o pokračovateľa diela solúnskych bratov, ktorý o. i. pôsobil v macedónskom Ochride sa však „uložila do hláv“ len pár vnímavejším, možno historicky a literárne rozhládenejším študentom. Obdobne nasledujúce obdobia, kedy „previažeme“ tvorbu našich autorov, ako boli napr. P. J. Šafárik, J. Kollár, neskôr S. H. Vajanský, M. Rázus s južnoslovanskými, konkrétnejšie macedónskymi reáliami a tvorbou tamojších autorov – je očividné, že ani tieto informácie nestoja, žiaľ, v popredí záujmu budúcich filozofov. Pokúsím sa zamyslieť a hľadať spôsoby, ako zatraktívniť práve predkladanie aj tých informácií, ktoré môžu byť prínosné z rôznych aspektov.

Jednou z ciest, nazdávam sa, je priblížiť tvorbu súčasných južnoslovanských autorov a autoriek, ktorí sa najmä v posledných desaťročiach postupne presadzujú nielen v prostredí vlastných krajín, ale aj v západnej Európe či na iných kontinentoch. A to nielen z toho dôvodu, že by bola „atraktívna“ len pre inakosť súvisiacu napr. s interpretáciou vojnových udalostí a

tragédií v tých krajinách, ktoré ňou boli bezprostredne postihnuté, ako sa občas môže na prvý pohľad javiť. Napomôcť zatraktívneniu menej dostupnej literatúry môže (okrem klasických postupov z čias Jána Kollára, podľa ktorého sa staneme dobrými Slovanmi a budeme podporovať slovanskú vzájomnosť ak sa napr. budeme snažiť vymieňať si a kupovať diela autorov z iných „slovanských“ krajín) popri využívaní internetových portálov a časopisov, kde sa v podstate okamžite po uverejnení stretieme s textami autorov a autoriek, o ktorých máme záujem (dostupných prevažne v svetových jazykoch), aj prekladová tvorba súčasných autorov a autoriek, ktorej sa v tejto práci okrajovo dotknem.

Aby sme videli aj niečo iné, odlišné od obvyklých obrazov...

Pri listovaní prácami týkajúcimi sa prekladovej tvorby a problémov s ňou súvisiacimi, na ktoré upozorňuje aj Stanislava Repar je zrejmé, že práve približovanie tvorby moderných (resp. postmoderných) autorov a autoriek (nielen z krajín bývalej Juhoslávie) našej čitateľskej verejnosti naráža neustále na nové problémy, ktorými nie je čisto nezaujem, nekompetentnosť a „nevzretosť“ prekladateľov, mnohokrát sú v hre finančné, ale, žiaľ, aj politické záujmy. Všeobecne známou skutočnosťou je skôr nepodporovanie ako podpora humanitných a spoločenských vied, likvidácia vydavateľstiev, časopisov, ktoré mali dobré renomé, svoju stálu čitateľskú obec a napriek tomu zanikli, či živia. Spomínaná Stanislava Repar, známa svojou filozofickou, literárnou i prekladateľskou činnosťou pred časom v časopise *Romboid* pripomenula skutočnosť týkajúcu sa nedostatočnej kapacity, ako aj prekladateľských aktivít smerom k južnoslovanským jazykom a literatúram. Pripomína: „... chýba priama znalosť jazyka, cieľavedomá a opakovaná, priama aj nepriama skúsenosť s jazykom a literatúrou, systematická orientácia v danom kultúrnom prostredí...“¹ Jednoznačne, je to veľký problém. Ak budeme totiž ignorovať potrebu vzájomnej komunikácie, nebudeme schopní oboznamovať sa s tým, čo tvorilo neoddeliteľnú súčasť formovania európskej kultúry, či si to uvedomujeme, alebo nie. Podľa Ivana Dorovského „Byzantsko-balkánske meziliterárni

¹REPAR, Stanislava. *Zážitky a texty ostávajú, menia sa súradnice, okolnosti a niekedy aj ľudia*. In *Romboid*, roč. XLV, č. 9, 2010, s. 3.

a obecně kulturní společenství bylo prostředníkem jednak při formování evropské kultury, jednak při vytváření a rozvoji kultury Malé Asie.“² Je to nepopierateľná skutočnosť, hoci ju pričasto opomínáme. Dôvodov je samozrejme naporúdzí množstvo. Na niektoré z nich upozorňuje Zvonko Taneski v práci *Slovensko-macedónske literárne a kultúrne vzťahy*, keď konštatuje, o. i.: „Slovenská jazykovedná a literárno-vedná spoločnosť bola napriek všetkému prestúpená veľkými sympatiami k Macedónsku, aj keď Slováci zo všetkých južnoslovanských národov poznali Macedóncov asi najmenej, čo spôsobovala nielen geografická vzdialenosť, ale aj celý rad iných príčin.“³ Zjednodušene povedané: akoby sme cieľene chceli vytesniť niečo, z čoho sme „vyšli“, čo sa v našom konaní, myslení, cítení objavuje raz v skrytej, raz v otvorenej podobe. Na sklonku minulého storočia Branislav Choma napísal: „o Macedóncoch a ich samostatnom živote dnes málo vieme. Predsa však vieme, že sa tam vplyvom Kosova aktivizuje albánska menšina a že macedónska vláda povolila kosovským Albáncom prejsť cez svoje územie do Albánska či inde.“⁴ Dnes by sme toto konštatovanie doplnili o skutočnosť, že vieme o problémoch (aspoň poniektorí a poniektoré), ktoré (aj) Macedónsko prežíva v súvislosti s utečeneckou krízou, pred ktorou by sme najradšej ostali uzatvorení v „bubline“. Že sa to nedá – o tom, myslím, niet sporu. Skúsme si na príklade reflexie len dvoch fenoménov: pamäte a identity priblížiť, v čom sa pohľady niektorých slovenských a macedónskych autorov a autoriek približujú. V žiadnom prípade nepôjde o vyčerpávajúcu sondu, skôr len jemné „ŕuknutia“ do tém, ktoré rezonujú v tvorbe (aj) súčasných autorov a ktoré, myslím, do značnej miery súvisia so spomínanou ignoranciou.

K pamäti a rozpomätávaniu

Pamäť je akiste veľmi dôležitým objektom vedeckého poznávania, ale, samozrejme, nielen jeho. O postihnutie jej podstaty, jej fungovania javí záujem filozofia, psychológia, literatúra a iné druhy disciplín a umení. Etela Farkašová, známa slovenská filozofka, prozaička a poetka,

² DOROVSKÝ, Ivan. *Mediteránni a byzantsko-balkánske meziliterárni společenství*. In BOČEK, Pavel et al. (eds.). *Studia Balcanica. Bohemo-Slovaca*, roč. VI, sv. 2. Brno 2006, s. 553.

³ TANESKI, Zvonko. *Slovensko-macedónske literárne a kultúrne vzťahy*. Bratislava 2009, s. 12, 13.

⁴ CHOMA, Branislav. *Cesta na slovanský juh*. Bratislava 1998, s. 58.

dlhoročná vysokoškolská pedagogička problému pamäte venuje v poslednom období viacero textov. Jej presvedčenie: „... literatúra žije z pamäti, je to v širšom zmysle nielen jej častá téma, ale aj základ jej metódy (spôsobu narácie)...“⁵, je, myslím, nespochybniteľné. Písanie je vlastne rozpomätávanie opierajúce sa o fantáziu. Písanie je rozpomätávanie, „cez ktoré sa rodia (obrodzujú) príbehy, a ktorého úsilím je uvidieť a zachytiť premenlivosť (najmä ľudského) bytia v čase, vzťahy a súvislosti medzi jeho časťami takým koncentrovaným spôsobom, akým to reálny život len málokedy – ak vôbec – dovoľí...“⁶ Pamäťou premostujeme to, čo bolo, píše Farkašová v knihe *Vrstvenie času* s tým, čo je a bude, resp. čo môže byť. „Pamäť nám pomáha stávať sa tým, kým sme v prítomnosti, lepšie spoznávať svoje terajšie podoby.“⁷ Pamäť akiste „spolupodmieňuje utváranie podôb budúcich“. Obohacovanie našej individuálnej a v konečnom efekte aj kolektívnej pamäte o informácie, ktoré nám môžu pomôcť poodhaliť skutočnosti nepoznané, alebo možno zabudnuté, je viac ako dôležité.

Množstvo vedeckých výskumov poukazuje na skutočnosť, že v súčasnosti rozoznávame viacero druhov pamäte, pričom, ako konštatuje Farkašová, za základ je možné využiť viacero kritérií. Ak ide o dĺžku rozpomätania „hovoríme o krátkodobej a dlhodobej pamäti, ak sa odkazuje na zmyslový zdroj, z ktorého pochádza zapamätaný obraz, spomína sa pamäť vizuálna, auditívna, čuchová, motorická; ak na povahu toho, čo je zapamätané, rozlišuje sa faktuálna, sémantická a percepčná pamäť; ak na genézu zapamätaného, a teda aj na priamy alebo nepriamy vzťah subjektu, ktorý si zapamätáva, k tomu, o je zapamätávané, zvyčajne sa hovorí o osobnej pamäti, resp. o osobnom zapamätaní a o pamätaní ‚z druhej ruky‘ (z počutia).“⁸

O pamäti, zapamätávaní, rozpomätávaní hovoríme len ako o aspektoch ľudských. Farkašová píše: „... v sociálnych interakciách účinkujúcich bytostí, ktoré si v komplexe svojich materiálnych i duchovných činností niečo zapamätávajú, čosi zabúdajú a na čosi sa rozpa-

mätávajú“⁹, samozrejme, ako „súčasti prináležiace ku konkrétnym historickým, sociálnym, kultúrnym kontextom.“¹⁰ Aj v tejto súvislosti, ako vhodná forma nielen pre koncipovanie textov, ale pre naše konkrétne „žitie“, má nedoceneniteľný význam tzv. autobiografická pamäť, ktorá sa nepochybne „najdôvernejšie dotýka nášho osobného prežívania, žitého času, je našou intímnou zrkadliacou plochou...“¹¹ Podľa Karola Csibu práve autobiografická perspektíva nezaberá skutočnosť ako celok, ale, čo je podstatné, dáva prednosť jednej z možných perspektív – perspektíve rozprávačskej. Tá nemusí korešpondovať s perspektívou spoločnosti, s ktorou je často v protiklade.¹²

Farkašová, ovplyvnená textom Toni Morrisonovej, nazýva rozpomätávanie dekódovanie, resp. nové kódovanie, ktoré „má však zväčša platnosť pre jeden, jediný okamih, pretože každý okamih nesie v sebe svoj vlastný kód...“¹³ Rozpomätávanie z epistemologického hľadiska charakterizujeme ako percepciu minulého. Vybavujeme si to, čo sme kedysi videli, cítili, zažili, či už skôr, alebo dávnejšie. Farkašová prízvukuje, že je opodstatnené hovoriť o viacerých paralelách medzi aktuálnou percepciou a rozpomätávaním. Nemenej dôležité je však vidieť medzi nimi podstatné rozdiely.

Vo svojej mysli máme množstvo obrazov, množstvo akýchsi útržkov, ktoré spolumodelujú moje videnie, cítenie a konanie, či už vedome, alebo podvedome či nevedome. Spomienky, útržky a obrazy sú často poznačené „časom“. Nejestvujú v tej podobe, v akej sme ich zažívali. Menia sa tak, ako sa meníme my sami i, zjednodušene povedané, svet okolo nás. Ako podotkla Farkašová, často prichádzame na to, že objekt, „s pomocou ktorého by sme si chceli overovať pravdivosť našej spomienky, už často zanikol, alebo sa zmenil“¹⁴ a na „javisko“

⁵ FARKAŠOVÁ, Etela. O pamäti, čase a písaní /niekoľko pohľadov z pomedzia filozofia a literatúry/. In BOHUNICKÁ, Lenka – Lalíková, Erika (eds.). *Filozofia, veda, literatúra*. Bratislava 2014, s. 20.

⁶ FARKAŠOVÁ, Etela. O pamäti, čase a písaní /niekoľko pohľadov z pomedzia filozofia a literatúry/, s. 20.

⁷ FARKAŠOVÁ, Etela. *Vrstvenie času*. Bratislava 2014, s. 10.

⁸ FARKAŠOVÁ, Etela. *Vrstvenie času*, s. 12.

⁹ FARKAŠOVÁ, Etela. *Vrstvenie času*, s. 14.

¹⁰ FARKAŠOVÁ, Etela. *Vrstvenie času*, s. 14.

¹¹ FARKAŠOVÁ, Etela. *Vrstvenie času*, s. 13. Spomeňme v tejto súvislosti popredného česko-slovenského filozofa, disidenta Milana Šimečku a jeho tézu o prelínaní veľkých a malých dejín v živote každého z nás. V jednej zo svojich zbierky eseji – *Kruhová obrana*, konštatoval, že medzi veľkými a malými dejinami je veľký rozpor, avšak – ako ľudské spoločenstvo sme „naložení vo svete veľkých dejín“ a tomuto údelu nikto z nás, čo by sa ako snažil, nemôže uniknúť. Veľké dejiny chtiac-nechtiac spolumodelujú naše životy, naše osudy. (Pozri: ŠIMEČKA, Milan. *Kruhová obrana*. Bratislava 2011.)

¹² CSIBA, Karol. Polemiky autobiografického písania alebo Niekoľko poznámok k čítaniu memoárovej prózy. In *Romboid*, roč. XLV, 2010, č. 9, s. 33.

¹³ FARKAŠOVÁ, Etela. *Na rube plátna*. Bratislava 2013.

¹⁴ FARKAŠOVÁ, Etela. *Vrstvenie času*, s. 18.

vstupuje v oveľa väčšej miere fenomén skepticizmu. Spomínanie je „aktom výsostne subjektívneho až intímneho ponoru do pamäti, spomínaním – vyjadrené metaforicky – čeríme hladinu bytia, rozkrývame jeho jednotlivé časové vrstvy, splývajúce, prelínajúce sa: nahliadame do vrstviaceho sa času, do jeho najjemnejších záhybov a získavame tak možnosť lepšie mu porozumieť.“¹⁵ Osoba, ktorá spomína, ktorá sa rozpomätáva, nie je totožná s tou, ktorá percipovala či prežívala to, na čo si spomína, čo sa do istej miery snaží aktualizovať, pripomínať si, osviežovať. Foriem, ktorými je to schopná urobiť, je viacero. Od „obyčajného“ každodenného spracovania spomienok vo svojej myslí, vedeného formou vnútorného monológu – či častejšie dialógu (so sebou samým, s niekým druhým, tretím...), cez „vonkajšie“ spracovania spomienok, či už formou rozhovoru, alebo prostredníctvom prozaického, poetického, hudobného, výtvarného, filmového, fotografického zdokumentovania – spracovania. Foriem a možností máme k dispozícii viacero, o čom nasvedčujú množstvá umeleckých diel, ktorými sme neustále obklopení a ktoré na nás permanentne vo väčšej či menšej miere pôsobia.

Zaujímavou a citlivou otázkou je spracovanie spomienok na uplynulý život prežitý v istej spoločnosti, spolu-formovaný spoločensko-politickou klímou. Život v type spoločnosti, ktorý často bez nášho súhlasu „narába“ s našimi životmi, posúva nás na neviditeľnej šachovnici často proti našej vôli. Často sme nútení akceptovať isté pravidlá hry, ktoré sa nie vždy, povedzme si úprimne, zhodujú s našimi predstavami. Ktoré často posúvajú hranice nášho bytia pre nás neprijateľným a neakceptovateľným smerom. To je akiste skúsenosť značnej časti predchádzajúcich generácií (úmyselne sa vyhýbam zovšeobecneniu na celé generácie, celé populácie) žijúcich v krajinách tzv. socialistického bloku. Skúsenosti, ktoré mali jednotlivé spoločnosti a spoločnosti či už v strednej Európe, alebo v juhovýchodnej a východnej vykazujú samozrejme rozdielnosti. Zjednodušene povedané, nemáme a ani nemôžeme mať rovnaký pohľad a ani rovnaké spomienky na niektoré skutočnosti v daných krajinách, na ekonomický vývoj, na fungovanie sociálno-politických, kultúrnych a mnohých ďalších stránok spoločenského života. Každá krajina, každé spoločenstvo vykazovalo osobité, originálne črty súvisiace

s konkrétnou situáciou v danej dobe, v danom prostredí, v danom osobitom spoločenstve. A predsa: je toľko spoločných znakov, ktoré nachádzame pri podrobnejšom skúmaní a či len zamyslení sa. Stačí listovať prácami autorov a vidíme paralely, nielen „rôznobežky“. Ak necháme bokom historické, politické, ekonomické práce a všimneme si len to, ako predkladajú svoje pohľady, spomienky, vízie a skúsenosti autori a autorky textov (veľmi často koncipovaných vo forme esejí, výpovedí, listov, fragmentov), ktoré sa často pred percipienta dostali až po zložitých peripetiách súvisiacich s politickými a spoločenskými perzekúciami vidíme, že sú veľmi často zahalené do autobiografických polôh, resp. majú autobiografický rámec. Dominik Tatarka, Milan Šimečka, Rudo Sloboda, Ivan Kadlečík, Mária Bátorová – to je len pár mien z množstva tzv. disidentov, ktorých texty sú svedectvom žitých bolestí a trápení predchádzajúcich generácií žijúcich v našom prostredí. Pre slovenského čitateľa sú známe najmä preklady prác Slavoj Žižeka, Dubravky Ugrešić, Slavenky Drakulić, Daše Drndić a mnohých ďalších autorov a autoriek, v textoch ktorých narazíme na často obdobné námety spracovania „pohľadov do života“ Slovinska, Chorvátska, Srbska – resp. do krajín bývalej Juhoslávie v uplynulom období.

Čo sa týka macedónskych autorov a autoriek a ich reflexie spomínanej témy, nastáva problém. Málokto slovenský čitateľ ovláda macedónčinu, či pozná tvorbu autorov danej krajiny. Jasna Koteska v krátkom texte *Na čom si, keď vydávaš svoje dielo*, uverejnenom v časopise *Romboid* píše o probléme tzv. neviditeľnosti macedónskej literatúry vo svete, ktorý by sa nesporne dal aplikovať aj na slovenské prostredie. Súhlasím s jej názorom, že: „malá literatúra je výhoda a nie nedostatok. Môže zrevolucionizovať výraz, hovoriť veci, ktoré ťažko povie kultúra už podliehajúca ‚tabu‘, Malá kultúra má na začiatku viac privilégii.“¹⁶ Do prostredia macedónskej literatúry slovenského čitateľa privádzajú texty Ivana Dorovského, Branislava Chomu, Dionýza Ďurišina, Jána Jankoviča, Františka Lipku, Emila Horáka, ako aj texty Zvonka Taneskiho. Jeho prienik do problematiky, prítlačlivý štýl koncipovania textov a množstvo relevantných informácií je veľmi vhodnou odrazovou pôdou nielen pre macedonistov a či študentov balkanistiky.

¹⁵ FARKAŠOVÁ, Etela. *Vrstvenie času*, s. 19.

¹⁶ KOTESKA, Jasna. Na čom si, keď vydávaš svoje dielo? In *Romboid*, roč. XLV, 2010, č. 9, s. 85.

Predovšetkým pre nich (ale, samozrejme aj pre tých z nás, ktorí majú a či chcú mať k Macedónsku bližšie) sú určené tie práce Zvonka Taneskiho ako macedónsko-slovenská konverzačná príručka (2006), či monografia *Slovensko-macedónske literárne a kultúrne vzťahy* (2009), alebo, ako píše Miroslav Dudok, netradične spracovaná práca *Makedonsko-slovački komparativni sogledbi* (2012). V tejto práci autor nadviazal na „čitateľskú konvenciu v slovenskej komparatívnej škole“, pričom „tvorivo prepojil slovenskú, macedónsku a svetovú teóriu literárnej komparatistiky a literárnych, kultúrnych a jazykových kontaktov.“¹⁷

Zvonko Taneski vo svojich viacerých štúdiách predstavuje a sprostredkováva slovenským čitateľom množstvo zaujímavých a podnetných informácií aj o tzv. macedónskej postmoderne. Pripomína, že macedónska literatúra je veľmi mladá v porovnaní s inými, tzv. malými literatúrami. Pre súčasného macedónskeho autora je dôležitá „akási personálna mytológia, autopoetika, ktorá sa sice zdánlivo odlišuje od všetkých ostatných autopoetík, ale nenárokujú si nijaké práva na výlučnosť.“¹⁸ Taneski pripomína, že začiatok postmodernity v macedónskej próze sa odvíjal od 60. rokov 20. storočia. Od románu Vlada Urosevića *Chut' broskýň* macedónski autori a autorky prešli veľký kus cesty a je skutočne smutné, že ich tvorbu na Slovensku poznáme veľmi málo, hoci, ako sme už vyššie pripomenuli, naše osudy v histórii sa neraz „prepletali“.

Literatúry malých národov (a myslím si, že to platí aj o filozofiách) sú „oveľa užšie spojené so všeobecným národným životom a aktuálnymi otázkami národno-spoločenského charakteru než literatúry veľkých národov.“¹⁹ Je možné len súhlasiť s názorom autora, keď tvrdí: „Zvlášť komplikovaná je dnes situácia malých národných kultúr (ako sú slovenská a macedónska) v podmienkach globalizácie. Ich existencia a perspektíva závisí od takého faktoru, akým je multikulturálna situácia v modernom svete.“²⁰ Uvedený názor je relevantný tak

vo „svete literárnom“, ako aj vo filozofii, ktorá rieši obdobné otázky. A o tom, že sa literatúra a filozofia aj v našom prostredí viac než silne ovplyvňujú, niet myslím väčších pochyb. Obdobný názor, aký uviedol Zvonko Taneski, prezentuje aj český filozof Jan Zouhar, ktorý píše: „Filozofie a krásna literatúra jsou dvě oblasti lidské duchovní aktivity, které nelze ztotožnit, ale ani je není možné od sebe oddělit“ (...) „povaha některých děl krásné literatury z nich činí přirozenou součást dějin filozofického myšlení, jak jsme si zvykli označovat širší pojetí dějin filozofie...“²¹ Podľa Jana Zouhara tento fakt, ktorý aplikoval na české prostredie platí, nazdávam sa však, že by ho bolo možné previesť aj na slovenské a možno aj macedónske. Jan Zouhar aplikoval tento fakt na české realie, ale som presvedčená, že platí aj v slovenskom a zrejme aj v macedónskom prostredí. „Pro české myšlení pak ve zvýšené míře platí, že určité myšlenkové tendence nemusejí být vyjádřeny ve filosofii, ale v určitých souvislostech se mohou aktualizovat právě v umělecké tvorbě a jejich mnohostranných projevech.“²²

Urobme krátku „odbočku“. K téme vzťahu filozofie a literatúry venuje veľkú pozornosť Etela Farkašová. Filozofia i literatúra sú nielen podľa jej názoru jedinečné, špecifické a nezameniteľné fenomény²³, a to ako vo „videní sveta, tak aj v spôsobe tematizácie problémov,

¹⁷ DUDOK, Miroslav. Interpretácia macedónsko-slovenskej literárnej a kultúrnej komparácie. In *Nový život*, roč. 67, 2015, č. 1-2, s. 55.

¹⁸ TANESKI, Zvonko. Postmoderna v macedónskej literatúre. In *Knižná revue*, roč. XVI, 2006, č. 3, s. 7.

¹⁹ TANESKI, Zvonko. *Slovensko-macedónske literárne a kultúrne vzťahy*. Bratislava 2009, s. 218.

²⁰ TANESKI, Zvonko. *Slovensko-macedónske literárne a kultúrne vzťahy*, s. 156.

²¹ ZOUHAR, Jan. Filozofie a krásna literatúra. In FARKAŠOVÁ, Etela – SZAPUOVÁ, Mariana (eds.). *Filozofia: minulé podoby – súčasné perspektívy*. Bratislava 2003, s. 285.

²² ZOUHAR, Jan. Filozofie a krásna literatúra, s. 285.

²³ Vzťah medzi filozofiou a literatúrou mal divergentnú povahu, menil sa v súvislosti s dobou, ale aj pod vplyvom prevládajúcich smerov a prúdov. V rámci európskej kultúry môžeme podľa Etely Farkašovej vyčleniť viacero typov tohto vzťahu: prvý prezentuje antická filozofia s prevládajúcim metaforickým viazaným jazykom (Xenofónes, Parmenides, L. Carus). Druhý typ prezentuje filozofický výklad využívajúci metaforickosť a alegorickosť jazyka (Herakleitos, Platón, Nietzsche, Bachelard). Básnici usilujúci sa o filozofickú reflexiu sveta prezentuje tretí typ spájania filozofie s literatúrou (Vergilius, Dante, Goethe). Štvrtým typom sú filozofické reflexie vzťahujúce sa na prezentovanie istých aspektov prelínania vzťahu medzi filozofiou a literatúrou (Bergson, Heidegger, Foucault...). Posledným typom sú špeciálni vedci, ktorí prezentujú „heuristickú funkciu literárneho jazyka a umeleckého obrazu v procese vedeckého poznávania (napr. Poincaré, Einstein, Dirac).“ FARKAŠOVÁ, Etela. Znepriatelené príbuzné alebo spojenkyne? /O niektorých aspektoch vzťahu literatúry a filozofie./ In BĀTOROVÁ, Mária – FAITHOVÁ, Eva (eds.): *Slovenská literatúra – jej špecifiká a kontexty*. Bratislava 2013, s. 45.

v jazyku či v pôsobení na percipienta.²⁴ Filozofiu Farkašová vymedzuje predovšetkým v polohe vedy o vnútornej skúsenosti a poznamenáva, že práve pri takomto vymedzení sa dajú „nájsť isté paralely s literatúrou a celým umením: tak vo filozofii ako v literatúre (umení) ide predovšetkým o uchopenie a sprostredkovanie ľudskej skúsenosti, zážitku, postoja voči sebe, iným ľuďom...“²⁵ Faktom ostáva, že literatúra i filozofia majú k sebe blízko. Som presvedčená o tom, že ich vzájomná reflexia, rešpektovanie odlišností – môže viesť v konečnom efekte k vzájomnému obohacovaniu. Ich pohľady na rôznorodé témy a problémy, na ktoré upriamujú súbežne pozornosť (otázky pamäte, času, bytia, života, smrti...) sa môžu odlišovať a akiste aj odlišujú štýlom spracovania, použitými výrazovými prostriedkami, preferenciou špecifických myšlienkových postupov a metód. Ich kompetencie sa nedajú miešať. V konečnom efekte však čitateľ tak filozofického, ako i literárneho textu by mal mať v ideálnom prípade k dispozícii podnety pre premýšľanie, pre možno zmysuplné využitie poznatkov a či obohatenie nielen po intelektuálnej, ale aj emočnej a či etickej stránke. Zaujímavou sa ukazuje vzájomná reflexia literárnych prác filozofmi a naopak. Spomeňme len jeden príklad: recenziu Etely Farkašovej na román *Skrytá kamera* macedónskej autorky Lidije Dimkovskej, ktorý vyšiel aj v slovenčine a je nesporne zaujímavou sondou do tém identity – inakosti – domova. Recenzentka ocenila, že Dimkovská

„uplatňuje svoj vlastný originálny pohľad – a aj vlastnú“ (...) „pozoruhodnú, poetiku.“²⁶

Decentralizácia identity v súčasnosti

„Identita nie je jedna, nik nemá len jednu identitu, každý človek je identický iba sám pre seba. Každý z nás sa podieľa na rôznych typoch identity, od individuálnych po skupinové a kolektívne, prijímajúc rôzne úlohy v spoločnosti, stotožňuje sa alebo sa nestotožňuje s rôznymi postavami“ (...) „na seba navliekame spoločenské masky, ktoré meníme, jedny skrývame a druhé ukazujeme...“²⁷, píše v knihe *Tekst, tijelo, trauma* (2004) Andrea Zlatar. Približne v rovnakom období, ako boli napísané tieto slová vznikla aj kniha Zuzany Kiczkovej a kolektívu autoriek²⁸ – *Pamäť žien*, ktorá je ukázkou toho, ako je možné hovoriť, diskutovať o skúsenostiach sebautvárania v biografických rozhovoroch. Autorky tohto zaujímavého projektu apelujú na potrebu zaznamenávania skúseností žien, a to nielen tých, s ktorými vedú rozhovory, doslova prenikania a vhlbovania sa do pamäte – zaznamenávania spomienok, pocitov predovšetkým žien (akiste sa to však netýka len „ženského obrazu“), ktoré práve na ich základe môžu „konštruovať obraz vlastnej identity, teda aj toho, ako sa stávali samy sebou v dobe, v ktorej žili.“²⁹ Ako píše Kiczková, kniha *Pamäť žien* vznikla aj na základe istého druhu znepokojenia, ktorý, priznajme si, občas rezonuje v nás všetkých: strachu zo straty a zabudnutia. Dezinterpretácie našich rozhodnutí a konaní druhými, nepochopenia našich úmyslov a skutkov a či komunikačného šumu, ktorý nás sprevádza celým našim životom, hoci sa mu snažíme vyhnúť akokoľvek, rôznymi spôsobmi.

²⁴ FARKAŠOVÁ, Etela. Filozofické kompetencie literatúry. In PLAŠIENKOVÁ, Zlatica – LALÍKOVÁ, Erika (eds.). *Filozofia a/ako umenie*. Bratislava 2004, s. 19.

²⁵ FARKAŠOVÁ, Etela. Filozofické aspekty literatúry alebo O niektorých aspektoch vzťahu filozofie a literatúry. In *Studia Academica Slovaca*, roč. 36, 2007, s. 195. Etela Farkašová venuje veľkú časť svojich textov téme vzťahu medzi literatúrou a filozofiou, ktorý, ako sama priznáva, je možno základom jej „dvojdovosti“. V rozhovore s Danielou Přihodovou približuje svoj spôsob koncipovania textov, kde: „Niekde v nich – azda aj na úkor literárnosti – prevláda filozofická reflexia, pravdou však je, že mne je práve taký typ filozofujúcej literárnosti nielen ako autorky, ale aj ako čitateľke najbližší. A naopak, vo filozofii sa postupne pre mňa stal najbližším a najzaujímavejším žánrom eseje, ktorý možno pokladať za exemplárny prípad literarizujúcej filozofie“, tou možno azda ľahšie oslovit' aj nefilozofické čitateľské publikum, predstaviť ju ako spôsob myslenia, ktorý môže byť užitočný v bežnom živote.“ PŘIHODOVÁ, Daniela. Plodné prelínanie filozofie s literatúrou. In *Literárny týždenník*, roč. XXVI, 2013, č. 33-34, s. 9.

²⁶ FARKAŠOVÁ, Etela. *Skrytá kamera* – Lidija Dimkovska. Recenzia. In <http://www.litcentrum.sk/recenzie/skryta-kamera-lidija-dimkovska/>

²⁷ ZLATAR, Andrea. *Tekst, tijelo, trauma. Ogledi o suvremenoj ženskoj književnosti*. Zagreb 2004, s. 27. „Identitet nije jedan, nitko nema samo jedan identitet, tako je svaki čovjek identičan jedine samome sebi. Svatko istovremeno participira u različitim tipovima identiteta, od individualnih do grupnih i kolektivnih, prihvaća različite uloge u društvu, prepoznaje se ili ne prepoznaje u različitim personama“ (...) „na sebe navlačimo društvene maske, koje mijenjamo, jedan skrivamo a druge poukazujemo...“

²⁸ Kolektívna monografia *Pamäť žien. O skúsenostiach v biografických rozhovoroch* vznikla v spoluautorstve Zuzany Kiczkovej, Marty Botíkovej, Antónie Furjelovej, Barbory Kachničovej a Jany Tesákovej ako súčasť medzinárodného projektu „Pamäť žien“, na ktorom participovali autorky z bývalých socialistických krajín.

²⁹ KICZKOVÁ, Zuzana. *Pamäť žien*, s. 7.

Zhodou okolností sa mi ako vhodné príklady pre pokus o malú sondu do problému identity ukazujú ženské autorky, zamýšľajúce sa nad touto témou či už z pohľadu filozofického, alebo častejšie literárneho. Nebolo to úmyslom, skôr zhodou náhod. Možno aj hľadaním seba samej. Ako píše Andrea Zlatař, identita totiž nie je jedna, nikto nemá len jednu identitu. Súvisí s množstvom faktorov, ktoré ju spoluurčujú, solumodelujú – napr. s toleranciou, ako na to upozornila Etela Farkašová, keď vo svojich *Etudách o bolesti* píše: „... problém tolerancie veľmi úzko súvisí s problémom identity: so spôsobom, ako sa identifikujem (ako sa vzťahujem sám k sebe), ale aj so spôsobom, ako identifikujem iných (a ako sa vzťahujem k iným a k ‚inakosti‘ vôbec).“³⁰ Podľa Farkašovej identita, či už osobná alebo skupinová „nepredstavuje niečo hotové, dané a pevné, ale niečo, čo sa neustále dotvára, čo spoluformujeme svojím myslením, cínením, hodnotením, rozhodovaním a konaním. Identifikujeme sa nanovo zakaždým v určitej situácii, zakaždým s ohľadom na nové kontakty, v ktorých sa nachádzame, s ohľadom na nové problémy a úlohy, ktoré máme riešiť.“³¹

Dôležitým faktorom pri vytváraní osobnej identity sú medziľudské, ale aj časovo-priestorové vzťahy. Farkašová pokladá vzťahovosť za dôležitú etickú paradigmu. Človek ako „druhoosobová“ bytosť by jednoznačne mal jestvovať, myslieť a konať rešpektujúc záujmy iných ľudí, ako aj svojho prostredia – prírodné nevynímajúc. Existencia odlišných názorov, postojov vzorov i presvedčení môže byť pre nás obohacujúca. „Iných potrebujeme práve preto, aby sme sa zápečnícky neuzatvárali iba do seba, aby sme nehládali na svet iba zo svojej perspektívy, ale aby sme si rozširovali obzory.“³² Také koncepcie identity, ktoré nás nútia uzatvárať sa do seba, prežívať svoj život v izolácii, sú asociálne, neľudské, nehumánne, pripomenie Farkašová. Akiste, každý z nás má svoje hranice, svoje nároky, svoje osobité predpoklady a aj individuálne možnosti na to, aby mohol/chcel/smel/potreboval poznávať iných/iné, vzťahovať sa k iným/k inému a prijívať za svoje postoje a v konečnom dôsledku za svoje správanie sa a konanie aj zodpovednosť. Lidija Dimkovska v básni *Kľúč* napíše: „Na všetko

potrebuješ kľúč, okrem svedomia...“³³ Myslím, že výstižnejšie sa to povedať nedá. Emocionálny aspekt zohráva pri hľadaní/budovaní identity nesporne podstatnú úlohu, a skutočne je niečím, čo je v neustálom pohybe/dotváraní sa, zjednodušene povedané. Upozorňuje na to nielen Etela Farkašová, ale na základe svojich osobných skúseností so životom v iných krajinách veľmi zaujímavým spôsobom aj Lidija Dimkovska i Zvonko Taneski. V rozhovore so Stanislavou Repar Taneski konštatuje, že na podklade svojich osobných skúseností nazerá na pojmy kategória a domov ako na „relativizované, nie fixné alebo konštantné“ (...) „v dnešnom svete tieto kategórie nie sú raz navždy dané, ale sa vytvárajú a budujú v priebehu celého života určitého jednotlivca, nezávisle od toho, či je tento permanentný proces ich utvárania vyvolaný dobrovoľne alebo z núdze.“³⁴

Tak ako Etela Farkašová oceňuje vo vyššie spomínanej recenzii knihu Lidije Dimkovskej *Skrytá kamera*, ktorá vyšla v slovenskom preklade Viery Prokešovej v roku 2007, aj Zvonko Taneski vo svojich viacerých štúdiách a krátkom rozhovore s autorkou³⁵ priblíži slovenskému čitateľovi tvorbu macedónskej spisovateľky, prozaičky a poetky, esejistky a prekladateľky, ktorá žije niekoľko rokov mimo územia Macedónska. Napriek tomu býva priradovaná k autorom tejto krajiny. Jej úvahy o domove, o hľadaní identity, o inakosti, o nomádstve, sú veľmi zaujímavým pokusom priblížiť spôsob myslenia, prezentácie toho, čo tvorí podstatu bytia čoraz väčšej časti súčasnej populácie v možno neobvyklej miere (isteže, sťahovanie za prácou, za lepšími príležitosťami, za vzdelaním, za naplnením partnerských vzťahov je tu oddávna, ale, predsa len, v súčasnosti nadobúda predsa len iné, sofistikovanejšie črty).

Dimkovskej román je podľa môjho názoru zaujímavý a čitateľsky vskutku príťažlivý, vyhne sa sentimentu a necháva percipienta vychutnávať si pocity svojho zámeru – koncipovať dielo s autofiktívnymi črtami, ktoré ho nútia zamýšľať sa nad viacerými rovinami jej vyjadrení

³⁰ FARKAŠOVÁ, Etela. *Etudy o bolesti a iné eseje*. Bratislava 1998, s. 125.

³¹ FARKAŠOVÁ, Etela. *Etudy o bolesti a iné eseje*, s. 125.

³² FARKAŠOVÁ, Etela. *Etudy o bolesti a iné eseje*, s. 128.

³³ DIMKOVSKA, Lidija. Kľúč. In *Romboid*, roč. XLV, 2010, č. 9, s. 18.

³⁴ REPAR, Stanislava. O transnacionálnych identitách, metaforike Jána Ondruša, balkanistike na Slovensku a slovensko-macedónskych kultúrnych vzťahoch. Rozhovor so Zvonkom Taneskim. In *Romboid*, roč. XLV, 2010, č. 9, s. 113.

³⁵ TANESKI, Zvonko. Autofikcia je najpravdivejší základ na román. In <http://www.litcentrum.sk/rozhovory/rozhovor-s-macedonskou-spisovatelkou-lidijou-dimkovskou>

a nezhltnúť ho ako čokoládu na jeden „šup“. Dimkovská podľa vlastných slov píše o skúsenostiach ktoré pozná, čo však neznamená, že sa museli stať práve jej. Podľa jej názoru „autofikcia je najpravdivejším základom na písanie románu, moja vlastná fikcia je moja vlastná realita.“³⁶ Jej realita spočíva, o. i. v tom, že žije „vo virtuálnom svete, lebo v reálnom ,nikdy nie som doma‘. Dokonca aj keď si ja sama myslím, že som doma.“³⁷ Je to obdobná situácia, ktorú prežívajú milióny ľudí na celom svete. Moderní nomádi. Ako píše Etela Farkašová: „Nomádstvo ako jedna z kľúčových skúseností postmoderného sveta“ (trúfnem si povedať nielen neho – pozrime sa na tvorbu napr. Alberta Camusa, Dominika Tatarku – pripomeňme ich pocity, ich interpretácie života v iných krajinách, v ktorých sa na dlhšie a či kratšie obdobie ocitli a ktoré sa pre nich stali na istý čas domovom) „podnecuje k úvahám o domove, identite – a aj o inakosti.“³⁸ Pohľady moderných nomádov sa zásadne menia – pre nich samotných „identita už nemôže byť naratívom domova, ale rozširuje sa, decentralizuje, a tým obohacuje aj seba, aj identity vôkol seba“³⁹, čo sa netýka len spisovateľov, na ktorých fenomén decentralizácie identity Dimkovska vzťahuje.

A.-fiktívny denník Dimkovskej – alebo Lily Serafimskej, je vlastne „identitou obyčajného človeka, zaznamenanou z pohľadu spisovateľa.“⁴⁰ A.-fiktívny denník je poznačený „syndrómom života v cudzine“, ktorý je blízky ľudom, pre ktorých je charakteristické, že si môžu (ale či naozaj?) robiť „všetko, čo nemôžeš robiť doma, zapísala si Lila do A.-fiktívneho denníka, no dokázané je, že aj v cudzine vidíš všetko, no nemôžeš zmeniť nič.“⁴¹ Pri opise úvah nad myšlienkami rumunského emigranta žijúceho v Amsterdame oceňuje Dimkovska jeho odvahu dokázať napísať otvorene, čo si o živote v inej krajine skutočne myslí. „Doma už neexistuje, alebo existuje na viacerých miestach.“ (...) „Doma som bol, len keď som si nekládol otázku, či a kde som doma. Mal som

identitu, len keď som nevedel o inej možnosti. Cesta od identity k dvojitej identite prechádza cez stratu seba, tak od *doma* som sa dostal *tam*, a stále cez mnoho *tu*, cez mnohé križovatky.“⁴² Človek stráca svoju vlastnú identitu, aby nadobudol inú. Toto sú zrejme pocity aj tisícok migrantov putujúcich za víziou lepšieho života (bezpečnejšieho? Pohodnejšieho? Akého vlastne?), ktorí sú nútení prijať „podmienky hry“ tých krajín, cez ktoré prechádzajú. Akoby nadčasovo znejú slová Dimkovskej, keď píše o utečeneckom protokole ako o niečom hroznom, pretože „vnucuje odcudzenie samému sebe“ a v podstate človeka núti prejsť „do presne určenej identity, o ktorú sa usilujú aj krajiny, v ktorých sme s Lilou kratšie alebo dlhšie pobudli.“⁴³

Inakosť je témou obsiahlych prác na konci 20. a na začiatku 21. storočia, ako píše aj Dimkovska, inakosť je v podstate v jej živote, videnom cez prizmu Lily, „každodenne prítomná, akoby bola jej dvojča, ťahá sa s ňou z krajiny do krajiny, z jedného dočasného obydlika do iného...“⁴⁴ Farkašová oceňuje Dimkovskej snahu tematizovať vzťah medzi národným a európskym/svetovým. Podľa jej názoru je v jej próze parciálne vyvážený „s univerzálnym, vzťah k vlastnej krajine (kultúre) so vzťahom k svetu, otvorenosť voči iným (inakosť) s pocitom spolupatričnosti voči ‚svojmu‘.“⁴⁵

Za skrytou kamerou

Skrytá kamera je v podstate jedným z prvých textov macedónskych autorov a autoriek, ktoré sa ku mne zatiaľ dostali a vyvolali vlnu záujmu o ďalšie práce. V mnohých ohľadoch mám pocit, že mi otvára ďalšie „oči“, núti ma pozeráť na svet cez prizmu „hľadáčka skrytej kamery“. Sprostredkováva pohľad, ktorý nemám zažitý. Ktorým sa snažím pozrieť kamsi „za roh“, kde by ma možno nikdy nenapadlo samej od seba zájsť, rozhliadnuť sa, ale ktorý by mi chýbal. Možno preto, aby som si uvedomila svoje vlastné „mantinely“ a to, že snaha prekročiť ich/preskočiť/podliezť a rozhliadnuť sa po svete aj s cudzími, no stále svojimi očami, je dôležitá. Najmä ak chcem posudzovať, a či nebudaj odsudzovať udalosti a javy, ktoré

³⁶ TANESKI, Zvonko. Autofikcia je najpravdivejší základ románu, s. 9.

³⁷ TANESKI, Zvonko. Autofikcia je najpravdivejší základ románu, s. 9.

³⁸ FARKAŠOVÁ, Etela. Skrytá kamera – Lidija Dimkovska. Recenzia.

³⁹ TANESKI, Zvonko. Autofikcia je najpravdivejší základ románu, s. 9.

⁴⁰ DIMKOVSKA, Lidija. *Skrytá kamera*. Bratislava 2007, s. 151.

⁴¹ DIMKOVSKA, Lidija. *Skrytá kamera*. Bratislava 2007, s. 204, 205.

⁴² DIMKOVSKA, Lidija. *Skrytá kamera*, s. 202.

⁴³ DIMKOVSKA, Lidija. *Skrytá kamera*, s. 81.

⁴⁴ DIMKOVSKA, Lidija. *Skrytá kamera*, s. 25.

⁴⁵ FARKAŠOVÁ, Etela. *Skrytá kamera* – Lidija Dimkovska. Recenzia.

sprevádzajú či už moje – Šimečkovsky povedané, malé dejiny, alebo tie veľké, v ktorých všetci trčíme uviaznutí až po krk.

Texty interpretujúce fenomén pamäte, ale aj domova a identity koncipované nielen autormi a autorkami žijúcimi v našom, pre nás známom a v mnohých ohľadoch bezpečnom prostredí, alebo skôr kdesi, kam sa dostaneme skutočne skôr výnimočne sú príležitosťou ku komparácii, obohateniu a neustálemu učeniu sa. Novým pohľadom, novým skúsenostiam a možno aj novým emóciám. Izolácia a uzatváranie sa do seba nie je východiskom, ani návodom k šťastnému životu. Fakt, ktorý sa poniektorým dostáva pod kožu veľmi ťažko. Omnoho ťažšie, ako skrytá kamera macedónskej poetky Lily, ktorá sa chce vrátiť k vlastnej úlohe na tomto svete: byť šťastnou skrytou kamerou a rozosmievať ľudí. Aby tisícky Líl mohli začať svoj „život zo svojho pohľadu, v jadre seba samej, so svojím celistvým ja“ (...) „a nemali problémy so sebou, s inými“⁴⁶ a s tým, aké sú a čím sú.⁴⁷

SUMMARY: *Memory and Identity (Reflections of texts of Slovak and Macedonian authors)*. The study provides a possible view on the subject of mutual enrichment of the Slovak-Macedonian relations. It reflects on a few selected topics: 1. Slovak-Macedonian relations (especially on the basis of opinions of Zvonko Taneski, Branislav Choma, Ivan Dorovský, Stanislava Repar); 2. The interpretation of terms such as memory, remembering, identity, home and otherness. The study discusses the works of Slovak authors (Etela Farkašová), Macedonian authors (Zvonko Taneski, Lidija Dimkovska, Jasna Koteska), Czech authors (John Zouhar, Milan Šimečka) and others. The author of the study emphasizes the opinion that there is a need for mutual cooperation and communication of the members of so-called small nations. She notes the specifics of their views on the handled topics. She attempts to recall the topic of the enrichment of literary and philosophical perspectives in general.

Doc. Erika Lalíková, PhD.
Katedra filozofie a dejín filozofie FiF UK
Gondova 2, 814 99 Bratislava SR
E-mail: erika.lalikova@uniba.sk

⁴⁶ DIMKOVSKA, LIDIJA. *Skrytá kamera*, s. 242.

⁴⁷ Príspevok je výstupom z grantového projektu Vega č. 1/0429/15 „Racionalita, emocionalita a dôstojnosť človeka“.